

રૂપરેખા

- 16.0 ઉદ્દેશો
- 16.1 પ્રસ્તાવના
- 16.2 નફાનો અર્થ
- 16.3 હિસાબી નફો અને આર્થિક નફો
- 16.4 નફાનો નવપ્રવર્તનનો સિદ્ધાંત – શુમ્પીટર
- 16.5 નફાનો અનિશ્ચિતતાનો સિદ્ધાંત – પ્રો. નાઈટ
- 16.6 સારાંશ
- ★ ચાવીરૂપ શબ્દો
 - ★ તમારી પ્રગતિ ચકાસો
 - ★ તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો
 - ★ સંદર્ભ

16.0 ઉદ્દેશો :

આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા –

1. નફાના અર્થને સમજવામાં સરળતા થશે.
2. હિસાબી નફા અને આર્થિક નફાના તફાવતને જાણી શકાશે.
3. શુમ્પીટરના નફાના નવપ્રવર્તનના સિદ્ધાંતને સમજવામાં સરળતા થશે.
4. પ્રો. નાઈટના નફાના અનિશ્ચિતતાના સિદ્ધાંતની ચર્ચા કરીશું.
5. નફાનો આધાર કોઈ એક પરિબળ નહીં પરંતુ અનેક પરિબળો પર રહેલો છે તે વિગતે સમજી શકાશે.

16.1 પ્રસ્તાવના :

ઉત્પાદન કરવા માટે ઉત્પાદનના ચાર સાધનોની જરૂરિયાત ઊભી થાય છે, જમીન, મૂડી, શ્રમ તથા નિયોજક. અહીં મુખ્ય ભૂમિકા નિયોજકની રહે છે. કારણ કે નિયોજક જમીન, મૂડી અને શ્રમ એમ ત્રણ સાધનોનું સંયોજન કરે છે. જે રીતે ઉત્પાદનનાં અન્ય ત્રણ સાધનો જમીન, મૂડી અને શ્રમને ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવા માટે વળતર મળે છે તેવી જ રીતે નિયોજકને મળતું વળતર નફા તરીકે ઓળખાય છે. પરંતુ અન્ય સાધનોને મળતાં વળતર કરતાં નિયોજકને મળતું વળતર અલગ છે. કારણ કે અન્ય ત્રણ સાધનોને મળતું વળતર નિશ્ચિત છે અને તેને મળતી રકમ પણ મોટા

ભાગે નિશ્ચિત હોય છે. જેની સામે નિયોજકને નફો મળશે કે કેમ ? અને જો મળશે તો કેટલો મળશે તે નક્કી હોતું નથી. આ ઉપરાંત જમીન, મૂડી, શ્રમને વળતર મળશે જ તે નક્કી હોય છે પરંતુ નિયોજકને ધંધો ચલાવવા પોતાના ઘરના રૂપિયા નાખવા પડે એટલે કે ખોટ જાય તેમ પણ બને. આ ઉપરાંત જમીન, મૂડી અને શ્રમને મળતી રકમ પૂર્વ નિર્ધારિત હોય છે અથવા તો કરાર નિર્ધારિત હોય છે. આથી બજારમાં થતાં ફેરફારની અસર જમીન, મૂડી અને શ્રમને મળતા વળતર પર પ્રમાણમાં ઓછી થાય છે. તેની સામે નિયોજકને વળતર સ્વરૂપે મળતા નફા પર બજારમાં થતા ફેરફારની અસર થાય છે. આમ, નિયોજકને મળતું વળતર અન્ય સાધનોને મળતાં વળતર કરતાં અલગ પડે છે.

16.2 નફાનો અર્થ :

વ્યવહારમાં જ્યારે આપણે નફો શબ્દનો ઉપયોગ કરીએ ત્યારે આપણે નફો એટલે આવકમાંથી ખર્ચ બાદ કરતાં વધતી રકમ એવો કરીએ છીએ. અથવા તો કુલ આવકમાંથી કુલ ખર્ચ બાદ કરતાં જે રકમ મળે તેને નફો કહીએ છીએ પરંતુ અર્થશાસ્ત્રમાં નફાનો વ્યાપક કે વિસ્તૃત અર્થ કરવામાં આવે છે. જુદા જુદા અર્થશાસ્ત્રીઓ દ્વારા નફાની અલગ અલગ વ્યાખ્યાઓ આપેલી છે તેનો અભ્યાસ કરીએ.

1. પ્રો. વોન થુમેનના શબ્દોમાં “જોખમ માટેનાં વીમાની રકમ, મૂડીનું વ્યાજ અને વ્યવસ્થા કે સંચાલન માટેનું વેતન કુલ આવકમાંથી બાદ કરતાં જે રકમ રહે તેને નફો કહે છે.”
2. પ્રો. જે. કે. મહેતાના શબ્દોમાં “ગતિશીલ કે પરિવર્તનશીલ વિશ્વમાં ઉત્પાદકીય પ્રવૃત્તિમાં અનિશ્ચિતતાનું તત્વ ઉમેરાય છે. આ અનિશ્ચિતતાનો સામનો કરવા કે જોખમ ઉઠાવવા માટેનું વળતર એ નફો છે. “
3. પ્રો. જે. બી. કલાર્કના મતે “નફો એ તો ગતિશીલતાનું પરિણામ છે.”
4. પ્રો. એફ. એ. વોકરના શબ્દોમાં “નફો એ નિયોજકની કુશળતા માટે ચૂકવાતું ભાડું છે.”
5. પ્રો. હેનરી ગ્રેસાનના મતે “નફામાં આ ત્રણ તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે જેના કારણે નફો પ્રાપ્ત થાય છે. (1) નવપ્રવર્તનનું વળતર (2) જોખમ અને અનિશ્ચિતતા માટેનું વળતર (3) બજાર માળખાની અપૂર્ણતાનું પરિણામ.”

આમ, જુદાજુદા અર્થશાસ્ત્રીઓએ નફાના સંદર્ભમાં જુદાજુદા મુદ્દાઓની ચર્ચા કરી છે અને દરેક અર્થશાસ્ત્રીઓ પોતાના દષ્ટિકોણને આધારે કોઈને કોઈ મુદ્દા પર ભાર આપ્યો છે પરંતુ અહીં ધ્યાનમાં લેવું જરૂરી છે કે કોઈ એક વ્યાખ્યાને સંપૂર્ણ સ્વીકૃત કે સર્વસ્વીકૃત ગણવામાં આવી નથી કારણ કે નિયોજકને મળતો નફો એ ઘણા બધા મુદ્દાઓનું પરિણામ છે.

16.3 હિસાબી નફો અને આર્થિક નફો :

16.3.1 હિસાબી નફો :

જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ ધંધો ચલાવે ત્યારે તે ધંધાકીય પ્રવૃત્તિ પાછળ થતા ખર્ચ અને તેમાંથી પ્રાપ્ત થતી આવક જાણવા માટે તેના હિસાબો તૈયાર કરે છે અને એ તૈયાર થયેલા હિસાબોને આધારે ધંધામાંથી થયેલ નફાની માહિતી મળે છે. સામાન્ય રીતે કોઈપણ ધંધામાં વેચાણમાંથી થતી આવકમાંથી તે પ્રવૃત્તિ પાછળ થયેલ ખર્ચને બાદ

કરવામાં આવે છે અને તે હિસાબો પ્રમાણે જે રકમ પ્રાપ્ત થાય છે તેને હિસાબી નફા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

અહીં હિસાબી નફામાં માત્ર સ્પષ્ટ ખર્ચાઓ કે દેખીતા ખર્ચાઓ કે પછી વ્યક્તખર્ચાઓ (Explicit Cost) ને જ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. દા.ત. સ્ટેશનરી ખર્ચ, વીજળી બીલ, ભાડું, પગાર વગેરે જેવા જે દેખાતા ખર્ચાઓને જ કુલ આવકમાંથી બાદ કરી નફાની ગણતરી કરવામાં આવે છે. આવા નફાને હિસાબી નફા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પરંતુ સમગ્ર ધંધાકીય પ્રવૃત્તિને ધ્યાનમાં લઈએ તો ધંધામાં માત્ર આવા સ્પષ્ટ કે દેખીતા ખર્ચાઓ જ હોય તેવું નથી. ધંધામાં અમુક ગર્ભિત ખર્ચાઓ (Implicit Cost) પણ થતા હોય છે જેને હિસાબો તૈયાર કરતી વખતે ધ્યાને લેવાતા નથી. આથી અર્થશાસ્ત્રીઓ હિસાબી નફાને પૂરતો ન ગણતા આર્થિક નફાના ખ્યાલને રજૂ કરે છે. અર્થશાસ્ત્રીઓના મતે આવા ગર્ભિત ખર્ચાઓ હિસાબી નફામાં સમાયેલા હોય છે. જેને બાદ કરવા જરૂરી છે. આ ગર્ભિત ખર્ચા બાદ કરતાં જે રકમ પ્રાપ્ત થાય તેને આર્થિક નફા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. દા.ત. નિયોજક ધંધો કરવાં માટે જે મકાનનો ઉપયોગ કરે છે તે મકાનની માલિકી નિયોજકની પોતાની છે, આથી નિયોજકે તે જગ્યા માટે કોઈ ભાડું ચૂકવવાનું થતું નથી. આથી હિસાબો તૈયાર કરતી વખતે પણ તેને ખર્ચ તરીકે દર્શાવવામાં આવતા નથી. અર્થશાસ્ત્રીઓના મત મુજબ આ ગર્ભિતખર્ચ છે જે નફાની ગણતરી સમયે બાદ થવો જોઈએ. કારણ જો આ મકાન અન્યની માલિકીનું હોત તો નિયોજકે ભાડું ચૂકવવું પડે અથવા નિયોજક આ જગ્યા કોઈ અન્યને ભાડે આપેલ હોત તો તેમાંથી નિયોજકને કોઈ આવક પણ મળી શકે.

આથી અર્થશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ હિસાબી નફામાંથી જ્યારે આ પ્રકારના ગર્ભિતખર્ચાઓ બાદ કરવામાં આવે ત્યારે જ ધંધાની સાચી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવી શકે. આમ, હિસાબી દૃષ્ટિકોણથી કુલ આવકમાંથી સ્પષ્ટ ખર્ચાઓ (Explicit Cost) બાદ કરી જે રકમ પ્રાપ્ત થાય તેને હિસાબી નફો કહે છે.

16.3.2 આર્થિક નફો :

અર્થશાસ્ત્રીઓના મત મુજબ હિસાબી નફાનો ખ્યાલ અપૂરતો છે. આથી તેમણે આર્થિક નફાના ખ્યાલની રજૂઆત કરી છે. આર્થિક નફાનો ખ્યાલ હિસાબી નફા કરતાં અલગ પડે છે.

અગાઉ ચર્ચા કરી તે મુજબ ઉત્પાદનનાં ચાર સાધનો છે. જમીન, મૂડી, શ્રમ અને નિયોજક ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવા માટે નિયોજકની ભૂમિકા વધારે મહત્વની છે. કારણ કે નિયોજક અન્ય ત્રણ સાધનોનું સંયોજન કે સંકલન કરે છે અને આ સંકલન કરવા માટે નિયોજકને વળતર સ્વરૂપે જે કંઈ મળે છે તે નફો છે. આ ઉપરાંત ઉત્પાદનનાં અન્ય ત્રણ સાધનોને નિશ્ચિત વળતર મળે છે જેની સામે નિયોજક જોખમ અને અનિશ્ચિતતાનો સામનો કરે છે. આથી તેના માટે પણ વળતર મળવું આવશ્યક છે. આમ, નિયોજકનું વળતર મુખ્યત્વે (1) સાધનોના સંયોજન માટે (2) જોખમ અને અનિશ્ચિતતાનો સામનો કરવા તેમ જ (3) નવપ્રવર્તન (કંઈક નવું કરવા) માટે પ્રાપ્ત થાય છે.

પરી રીતે જોવા જઈએ તો આર્થિક નફો એ ધંધાની કાર્યક્ષમતા કે નફાકારકતાનું માપદંડ બને છે. કારણ કે હિસાબી નફાની ગણતરી સમયે માત્ર દેખીતા ખર્ચા જ બાદ કરવામાં આવે છે. પરંતુ ગર્ભિતખર્ચા બાદ કરવામાં આવતા નથી. આથી ઘણી વાર હિસાબી નફામાંથી ગર્ભિતખર્ચા બાદ કરતાં ધંધો ખોટ કરતો હોય તેવું પણ બને.

અહીં અમુક ગર્ભિતખર્ચો સમજાવેલ છે જે હિસાબી નફામાં સમાયેલ હોય છે. આર્થિક નફાની ગણતરી સમયે તે બાદ થવા જોઈએ.

1. **નિયોજકની જગ્યાનું ભાડું :** નિયોજક ઉત્પાદન કે વેચાણ માટે પોતાની માલિકીની જગ્યાનો ઉપયોગ કરતા હોય તો તે જગ્યા અન્ય વ્યક્તિને ભાડે આપવાથી જે ભાડું મળી શકે તેમ હોય તે ગર્ભિત ખર્ચ (Implicit Cost) છે. જે હિસાબી નફામાં સમાયેલ હોય છે.
2. **નિયોજકની મૂડી પર વ્યાજ :** નિયોજક ધંધામાં પોતાની માલિકીની મૂડી લઈ આવે તો તે મૂડી અન્ય જગ્યાએ રોકાણ કરી જે વ્યાજ મળે તેમ હોય તે હિસાબી નફામાં સમાયેલ હોય છે.
3. **આકસ્મિક લાભ :** ઘણી વાર નિયોજકને આકસ્મિક રીતે કે ટૂંકાગાળા માટે લાભ થાય છે. ઘણી વાર યુદ્ધ અથવા સરકારી નિયમોમાં ફેરફાર અથવા ઋતુગત ફેરફારને કારણે વેચાણ વધી જાય છે પરંતુ તે લાભ જ્યારે કાયમી ન હોય પરંતુ આકસ્મિક જ હોય ત્યારે તે ધંધાની કાર્યક્ષમતાને કારણે નથી માટે હિસાબી નફામાંથી તે બાદ કરવું જોઈએ.
4. **સંચાલક તરીકેનું વળતર :** કોઈ વાર ધંધાનું સંચાલન નિયોજક પગારદાર વ્યક્તિને ન રાખતા પોતે જ કરે ત્યારે આવી વ્યક્તિને જે વળતર ચૂકવવું પડે તેમ હોય તે રકમ આર્થિક નફાની ગણતરી સમયે હિસાબી નફામાંથી બાદ કરવી જોઈએ.
5. **ઈજારાની કમાણી :** ધંધો કોઈ વાર જે તે વસ્તુ કે સેવા બાબતે ઈજારો ભોગવે ત્યારે વધુ કિંમત રાખી શકે કે વધુ વેચાણ કરી શકે ત્યારે વધારે નફો મળે છે. તે ધંધાની યોગ્યતા કે કાર્યક્ષમતાને કારણે વધારે નફો નથી પણ ઈજારાનું પરિણામ હોવાથી હિસાબી નફામાં સમાવિષ્ટ ગર્ભિતખર્ચ છે.
6. **નિયોજકને નિયોજન કરવાનું વળતર :** નિયોજકનું મુખ્ય કાર્ય ઉત્પાદનના અન્ય ત્રણ સાધનોનું નિયોજન કરવાનું છે અને તેનો સમાવેશ હિસાબી નફામાં થયેલો હોય છે.

અહીં હિસાબી નફા અને ચોખ્ખા નફાને સૂત્રમાં આ રીતે સમજાવી શકાય.

$$\text{હિસાબી નફો} = \text{કુલ આવક} - \text{કુલ ખર્ચ (દેખીતા/સ્પષ્ટ ખર્ચ)}$$

$$\text{આર્થિક નફો} = \text{હિસાબી નફો} - \text{ગર્ભિતખર્ચ}$$

આમ, હિસાબી નફામાંથી ગર્ભિતખર્ચ બાદ કરતાં આર્થિક નફો ધન પણ હોય શકે. આર્થિક નફો શૂન્ય પણ હોય શકે અથવા તો ગર્ભિતખર્ચ હિસાબી નફા કરતાં પણ વધારે હોય તો આર્થિક નફો ઋણ પણ હોય એટલે કે હિસાબી નફા પ્રમાણે નફો દેખાતો હોય પણ ગર્ભિતખર્ચ બાદ કરતાં પેઢી ખોટ કરતી હોય તેવું પણ બને. આમ, અર્થશાસ્ત્રીઓના મત મુજબ પેઢીની સાચી કાર્યક્ષમતાનો ખ્યાલ આર્થિક નફા પરથી મળી શકે.

16.4 નફાનો નવપ્રવર્તનનો સિદ્ધાંત — પ્રો. શુમ્પીટર

નફાના નવપ્રવર્તનના સિદ્ધાંતની રજૂઆત ઓસ્ટ્રીયન અને અમેરિકન અર્થશાસ્ત્રી પ્રો. જોસેફ શુમ્પીટરે પોતાના પુસ્તક “Theory of Economic Development” માં કરી છે. પ્રો. જે.બી. કલાર્કે નફાનો ગતિશીલતા અંગેનો જે સિદ્ધાંત મળતો આવે છે. તે સિદ્ધાંતને નવપ્રવર્તનનો સિદ્ધાંત મળતો આવે છે. પ્રો. કલાર્કના મતે સમાજ સ્થિર રહેતો નથી પરંતુ ગતિશીલ હોય છે અને આ ગતિશીલતા કે પરિવર્તનને કારણે નફો ઉદભવે

છે. આ હકીકતને સ્વીકારી પ્રો. શુમ્પીટરે ગતિશીલ પરિવર્તનોનું અર્થઘટન પોતાના દષ્ટિકોણથી કરેલ છે. જેથી પ્રો. શુમ્પીટરના નવપ્રવર્તનની ખ્યાલનો ઉદભવ થયો છે.

પ્રો. શુમ્પીટરના મતે સમાજ સતત ગતિશીલ છે. એટલે કે સમાજમાં વારંવાર ફેરફારો અથવા પરિવર્તનો થયાં કરે છે. આ પરિવર્તનો માટેનાં અનેક કારણો હોય છે. જેમ કે લોકોની રુચિ, સરકારની નીતિ, વસ્તી, ફેશન વગેરે. પરંતુ અમુક પરિવર્તનનો દીર્ઘદષ્ટિ કે કુનેહ ધરાવતા નિયોજકો બજારમાં પોતાની કુશળતાનો ઉપયોગ કરી લાવતા હોય છે.

નીચે જણાવ્યા અનુસાર એક અથવા એક કરતા વધારે ઘટનાઓ એક સાથે બને ત્યારે શુમ્પીટરના મત અનુસાર નવપ્રવર્તન ગણાય:

અ. નવી વસ્તુઓ બજારમાં મૂકવી.

બ. ઉત્પાદનની નવી પદ્ધતિ અમલમાં મૂકવી.

ક. નવા બજારોની શોધ થવી.

ડ. કાચા માલનાં નવાં પ્રાપ્તિસ્થાનોની શોધ થવી.

ઈ. કોઈ પણ ઉદ્યોગના વ્યવસ્થાતંત્રમાં કે પછી વેપારી સંગઠનના પ્રકારમાં પરિવર્તન થવું

ઉપર જણાવેલ ઘણાં પરિવર્તનો નિયોજક પોતાની આવડતથી લાવે છે અને પેઢીના વેચાણમાં વધારો કરે છે. જેથી નફામાં પણ વધારો થાય છે. આથી જ શુમ્પીટર નોંધે છે કે “નફો એ નવપ્રવર્તન કે સંશોધનનું વળતર છે.” આવા સંશોધનોમાં સફળ થનાર નિયોજક પોતાનું ઉત્પાદન ખર્ચ ઘટાડી શકે છે કે પછી આવકમાં વધારો કરી શકે છે. જેથી નફામાં વધારો થાય છે. આથી જ શુમ્પીટર નોંધે છે કે નિયોજકનું ખરું કાર્ય ધંધાને ચલાવવો કે ઉત્પાદનનાં સાધનો ભેગાં કરવાં એ નથી પણ કયા ક્ષેત્રમાં શું સંશોધન થઈ શકે તે જોવાનું છે.

છતાં અહીં યાદ રાખવું જરૂરી બને કે આવાં સંશોધનોમાંથી પ્રાપ્ત થતો નફો મોટા ભાગે ટૂંકાગાળાનો હોય છે. કારણ કે જો કોઈ નિયોજક કોઈ સંશોધન લાવી બજારમાં સફળ થાય તો તેને બીજા કરતાં વધારે નફો મળશે પરંતુ તેની સાથે સાથે બીજા વેપારીઓ કે નિયોજકો પણ તે પ્રકારની વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરી બજારમાં હરીફાઈ ઉભી કરશે. આથી, નિયોજકનો નવાં સંશોધનમાંથી મળતો વધારાનો નફો અદૃશ્ય થઈ જશે. આમ, જ્યાં સુધી બીજી કોઈ કંપની વસ્તુ ન બનાવે ત્યાં સુધી તે નફો પ્રાપ્ત થાય છે અને નફો અદૃશ્ય થઈ ગયા બાદ પણ ગતિશીલ સમાજમાં સંશોધનો અવિરત થતાં રહે છે ત્યાં નફો થાય છે, અદૃશ્ય થાય છે અને પુનઃઅસ્તિત્વમાં આવે છે.

● સિદ્ધાંતની ટીકાઓ :

1. નવપ્રવર્તન એ કામચલાઉ ઈજારો જ છે :

અર્થશાસ્ત્રીઓના મત મુજબ નવપ્રવર્તન એ કામચલાઉ ઈજારો માત્ર છે. કારણ કે નવા સંશોધનથી ટૂંકાગાળામાં ઈજારો ઊભો થાય છે જ્યાં સુધી અન્ય પેઢી આવા નવા સફળ સંશોધન પ્રમાણે વસ્તુ બનાવી વેચાણ ન કરે ત્યાં સુધી નિયોજકને નફો પ્રાપ્ત થાય છે. આમ, નફોએ ટૂંકાગાળા માટે જ મળે છે. આથી નવપ્રવર્તન એ બીજી કંઈ નહીં પણ કામચલાઉ ઈજારો છે.

2. વિવિધતા એ નવપ્રવર્તન નથી :

વર્તમાન સમયમાં કંપનીએ કંઈક નવું કર્યું એ બતાવવા વસ્તુમાં વિવિધતા લાવવામાં આવે છે. દા.ત. પેકીંગ આકર્ષક બનાવવું પરંતુ આ નવપ્રવર્તન નથી. કોઈ વાર રંગ કે આકારમાં ફેરફાર કરવામાં આવે. દા.ત. સાબુ. આમ, વિવિધતાને નવપ્રવર્તન ન કહી શકાય. હા, ગ્રાહકોમાં નવપ્રવર્તન કે સંશોધનનો ભ્રમ ઊભો કરી વધારે પ્રમાણમાં નફો ચોક્કસ કમાઈ શકાય પરંતુ એ સંશોધન ન કહી શકાય.

3. માત્ર શોધખોળ એ નિયોજકનું કાર્ય નથી :

નિયોજકે માત્ર શોધખોળ જ કરવાની રહેતી નથી પરંતુ વહીવટી કાર્ય, સાધનો એકઠાં કરવાં અને કુશળ સંચાલન પણ કરવું. આવાં ઘણાં કાર્યો કરવાનાં હોય છે અને જે નિયોજક શોધખોળ નથી કરતાં તેઓને પણ નફો તો મળે જ છે. આમ, એ સ્પષ્ટ નથી થતું કે નફો ખરેખર શાનું વળતર છે ?

4. નફો માત્ર શોધખોળના કારણે જ નથી :

શોધખોળને પરિણામે નફો પ્રાપ્ત થાય તે સાચું છે પરંતુ બીજી ઘણી બાબતોના કારણે નિયોજક નફો મેળવી શકે છે. માત્ર શોધખોળ એ એક જ કારણ નફા માટે ન હોય શકે પરંતુ આ સિદ્ધાંતમાં અન્ય બાબતો કે પરિબળોને અવગણી માત્ર શોધખોળને જ નફાનું જવાબદાર કારણ ગણાવેલ છે જે બરાબર નથી.

16.5 નફાનો અનિશ્ચિતતાનો સિદ્ધાંત — પ્રો. નાઈટ :

અમેરીકન અર્થશાસ્ત્રી પ્રો. ફ્રેક નાઈટ દ્વારા તેમના પુસ્તક Risk Uncertainty and Profit માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે. પ્રો. નાઈટે અગાઉ પ્રો. એફ. બી. હોલી દ્વારા રજૂ કરેલાં જોખમો, સિદ્ધાંતની ટીકા કરી નવેસરથી પોતાના અનિશ્ચિતતાના સિદ્ધાંતની રજૂઆત કરેલી છે. પ્રો. નાઈટના મત મુજબ બધાં જ પ્રકારના જોખમ માટે નિયોજકને નફો મળતો નથી અને બધાં જ જોખમ નિયોજકે ઉઠાવવાં પડતાં પણ નથી. આ પ્રકારની રજૂઆત બાદ પ્રો. ફ્રેક નાઈટે પોતાની અનિશ્ચિતતાના સિદ્ધાંતની રજૂઆત પોતાના પુસ્તક દ્વારા કરે છે. પ્રો. ફ્રેક નાઈટની દૃષ્ટિએ “નફો એ અનિશ્ચિતતાઓનો સામનો કરવાનું કે વહન કરવાનું વળતર છે.”

પ્રો. ફ્રેક નાઈટે જોખમના બે પ્રકાર રજૂ કર્યા છે.

1. જ્ઞાત અથવા અગાઉથી જાણી શકાય તેવાં જોખમ.
(Known Risk & Insurable Risk)
2. અજ્ઞાત અથવા અગાઉથી ન જાણી શકાય તેવાં જોખમ.
(Unknown & Uninsurable Risk)

1. જ્ઞાત અથવા વીમાપાત્ર જોખમ :

(Known Risk & Insurable Risk)

પ્રો. ફ્રેક નાઈટના શબ્દોમાં કહીએ તો ધંધો કરતાં સમયે નિયોજકે અનેક પ્રકારના જોખમોનો સામનો કરવો પડે છે જેના વળતર સ્વરૂપે નિયોજકને વળતર મળવું આવશ્યક છે. પરંતુ પ્રો. નાઈટના મતે દરેક પ્રકારના જોખમ નિયોજકે ઉઠાવવાં પડતાં નથી. અમુક પ્રકારના જોખમને નિયોજક અગાઉથી જાણી શકે છે અથવા તેની ધારણા કરી શકે છે.

આ ઉપરાંત આ પ્રકારનાં જોખમો સામે વીમો પણ ઉતરાવી શકે છે. દા.ત. ગોડાઉનમાં આગ લાગી જવી કે પછી ધંધામાં ચોરી થવી અથવા ભૂકંપથી મકાનને નુકસાન થવું વગેરે આ પ્રકારનાં જોખમ સામે નિયોજક વીમો ઉતરાવી શકે છે. આથી ખરા અર્થમાં આવાં જોખમ સામે વીમો ઉતરાવી પોતે જોખમમાંથી મુક્ત થઈ તે જવાબદારી કે જોખમ વીમા કંપની ઉઠાવે છે. આમ, નિયોજક આવા જોખમમાંથી મુક્ત થઈ શકે છે. આમ, આવા વીમાપાત્ર જોખમના વળતર રૂપે નિયોજકને નફો પ્રાપ્ત થતો નથી.

2. અજ્ઞાત અથવા બિનવીમાપાત્ર જોખમો :

(Unknown & Uninsurable Risk)

પ્રો. નાઈટના મતે ધંધામાં અમુક પ્રકારનાં જોખમ એવાં પણ હોય છે જેને નિયોજક અગાઉથી જાણી શકતો નથી. દા.ત. અર્થતંત્રમાં મંદીનો માહોલ ઉદભવે, બજારમાં ટેકનોલોજીમાં ઝડપથી ફેરફાર થાય અને જોખમ ઊભું થાય, સરકાર નીતિનિયમોમાં ફેરફાર કરે કે કોઈ દેશમાં થતી નિકાસ અટકાવે, લોકોની પસંદગી કે ફેશનમાં ફેરફાર થતા માંગમાં ઘટાડો થાય. આવા બધા સંજોગોમાં નિયોજકને અગાઉથી જોખમનો ખ્યાલ આવતો નથી. આ ઉપરાંત વીમા કંપનીઓ પણ આવાં જોખમ સામે વીમો આપતી નથી. આથી પ્રો. નાઈટે આવા બિનવીમાપાત્ર જોખમને અનિશ્ચિતતા તરીકે ઓળખાવેલ છે. જે ખરા અર્થમાં નિયોજક જ ઉઠાવે છે. જો તેના અનુમાન સાચા પડે તો તે નફો મેળવી શકે છે. આમ, પ્રો. ફેક નાઈટના મતે નિયોજકને અનિશ્ચિતતાનું વહન કરવા કે સામનો કરવા માટે જે વળતર પ્રાપ્ત થાય છે તે નફો છે. પ્રો. નાઈટના મતે દરેક વ્યક્તિ આવી સાહસિક હોતી નથી. આથી બધાં લોકો સહેલાઈથી આવું કરી શકતા પણ નથી. જેથી નિયોજકોનો પુરવઠો પણ અર્થતંત્રમાં મર્યાદિત છે. આમ, જો કોઈ દિધદષ્ટિ, કુશળતા અને સાહસિક વ્યક્તિ આવું મુશ્કેલ કાર્ય કરવા તૈયાર થાય તો આવું કાર્ય કરવા બદલ તેને નફો પ્રાપ્ત થવો જરૂરી છે નહીં તો આવું કાર્ય કરવા કોઈ તૈયાર થશે નહીં.

● સિદ્ધાંતની ટીકાઓ :

1. શેરહોલ્ડરના નફા વિશેની સ્પષ્ટતા : આ સિદ્ધાંતમાં સંયુક્ત મૂડી કંપની વર્તમાન સમયમાં તેના શેર હોલ્ડરોને ડિવિડન્ડ સ્વરૂપે નફો આપે છે. ખરી રીતે ધંધાની અનિશ્ચિતતા કે જોખમનો સામનો કંપનીમાં ડીરેક્ટર કરે છે જેને વેતન મળે છે તો પછી શેરહોલ્ડર આવી અનિશ્ચિતતાથી દૂર હોય તો તેને નફો કેવી રીતે મળે તેની સ્પષ્ટતા પ્રો. નાઈટે કરેલ નથી.

2. ઈજારદારને નફો કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય : જો અનિશ્ચિતતાનો સામનો કરવાનું વળતર નફો હોય તો ઈજારો ભોગવતી પેઢીને નફો શા માટે મળવો જોઈએ ? ઉદાહરણ... રેલ્વે, પીજીવીસીએલ. આ પેઢીને અનિશ્ચિતતા ન હોવા છતાં તેમને મળતો નફો ખૂબ વધારે છે. આમ, ઈજારો ભોગવતી પેઢીને નફો કેવી રીતે મળે છે તેના અંગે પ્રો. નાઈટે સ્પષ્ટતા કરેલ નથી.

3. નિયોજકના ઘણાં કાર્યોનું વળતર નફો છે : પ્રો. નાઈટના મત મુજબ અનિશ્ચિતતાનો સામનો કરવાનું વળતરએ નફો છે. પરંતુ વાસ્તવિકતામાં નિયોજક આ સિવાય ઘણાં બધાં કાર્યો કરે છે. જેમ કે, ઉત્પાદનનાં સાધનો એકઠાં કરવાં, સંચાલન

કરવું, ખરીદી તથા વેચાણની પ્રવૃત્તિ કરવી, વહીવટી કામગીરી પર ધ્યાન આપવું. આમ, નિયોજકને મળતો નફો આવી ઘણી બધી કામગીરી બદલ મળતું વળતર નફો છે.

4. અનિશ્ચિતતાનો સામનો કરવાથી હંમેશા નફો મળતો નથી : પ્રો. નાઈટના મતે “અનિશ્ચિતતાનો સામનો કરવાનું વળતર એ નફો છે.” વાસ્તવિકતામાં દરેક નિયોજક એક યા બીજી રીતે નાની કે મોટી અનિશ્ચિતતાનો સામનો કરે જ છે પરંતુ દરેક નિયોજકને નફો મળતો નથી. અમુક નિયોજકને ખોટ પણ જાય છે. આમ, અનિશ્ચિતતા ઉઠાવવાથી નફો મળશે જ તેવું સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાતું નથી.

5. અનિશ્ચિતતાને કારણે જ નિયોજક ઓછા છે તેવું નથી : જો દેશમાં નિયોજકો ઓછા હોય તો તેનું કારણ માત્ર અનિશ્ચિતતા નથી. કારણ કે નિયોજકને ધંધો શરૂ કરવા માટે પૂરતાં પ્રમાણમાં મૂડી, વહીવટી કુશળતા, ધંધા અંગેનું જ્ઞાન, બજાર વિશે માહિતી આવી ઘણી બધી જરૂરિયાત રહે છે. જો તે ન હોય તો કોઈ નિયોજક બનવા તૈયાર ન પણ થાય તે સ્વાભાવિક છે. આમ, માત્ર અનિશ્ચિતતાને જ જવાબદાર ન ગણાવી શકાય.

16.6 સારાંશ :

સામાન્ય રીતે નફો એ નિયોજકને પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે કે વસ્તુના વેચાણમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી આવકમાંથી ખર્ચ બાદ કરતાં જે આવક મળે છે તેને નફો કહે છે. પરંતુ દરેક નિયોજકને નફો મળતો નથી એટલે કે ખોટ પણ જતી હોય છે. આ બાબતને આધારે જ નફાના અનિશ્ચિતતાના સિદ્ધાંતની રજૂઆત કરવામાં આવી. એટલે કે જે જોખમને નિયોજક ટાળી શકતો નથી તે જોખમ ઉઠાવવાં માટે નિયોજકને નફો પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપરાંત દરેક નિયોજક આ જોખમ ઉઠાવતો હોવા છતાં તેને નફો પ્રાપ્ત થતો નથી. એટલે નફાના નવપ્રવર્તનના ખ્યાલની રજૂઆત કરવામાં આવી તે પ્રમાણે બજારની માંગને ધ્યાનમાં રાખીને જે નિયોજક વસ્તુમાં આવશ્યક ફેરફારો કરી બજારમાં રજૂ કરે તેને નફો મળવાની શક્યતા વધી જાય છે. આમ, જે નિયોજક નવપ્રવર્તન કરે તેને વધુ નફો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

★ ચાવીરૂપ શબ્દો :

- 1. હિસાબી નફો :** જ્યારે હિસાબોમાં દર્શાવેલા એટલે કે દેખીતા ખર્ચા પેઢીની આવકમાંથી બાદ કરવામાં આવે તેને હિસાબી નફો કહે છે.
- 2. જ્ઞાત અને અજ્ઞાત જોખમ :** જે જોખમોને અગાઉથી જાણી શકાય તેને જ્ઞાત જોખમ કહે છે. જ્યારે અમુક જોખમો જેને અગાઉથી ન જાણી શકાય તેને અજ્ઞાત જોખમ કહે છે.
- 3. બિનવીમાપાત્ર જોખમો :** જે જોખમ સામે ધંધો ઉત્પાદન એકમને વીમા કંપની પાસેથી વીમો ન મળી શકે તેવા જોખમને બિનવીમાપાત્ર જોખમ કહે છે. દા.ત. વ્યાપારચક્રના તબક્કાના ભાગરૂપે મંદી, સરકારી નીતિઓમાં થતા ફેરફાર, લોકોની પસંદગીમાં થતા ફેરફાર કે પછી ટેકનોલોજીમાં આવતાં પરિવર્તનો સામે વીમો મેળવી શકાતો નથી.

★ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

1. નફાનો અર્થ સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

2. હિસાબી નફા અને આર્થિક નફા વચ્ચેનો તફાવત સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

3. પ્રો. શુમ્પીટરનો નફાનો નવપ્રવર્તનનો સિદ્ધાંત સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

4. પ્રો. નાઈટના નફાના અનિશ્ચિતતાના સિદ્ધાંતની ચર્ચા કરો.

.....

.....

.....

.....

5. જ્ઞાત અથવા વીમાપાત્ર જોખમ ઉદાહરણ સાથે સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

6. અજ્ઞાત અથવા બિનવીમાપાત્ર જોખમની ચર્ચા કરો.

.....

.....

.....

.....

7. નવપ્રવર્તન સમજાવી નિયોજકની નવપ્રવર્તનમાં ભૂમિકા સમજાવો.

.....
.....
.....
.....

8. આર્થિક નફાની ગણતરી સમયે ધ્યાને લેવાતા ગર્ભિતખર્ચાઓ સમજાવો.

.....
.....
.....
.....

★ નીચેના વિધાનો ખરા છે કે ખોટા જણાવો.

1. હેનરી ગ્રેસાના મતે નફો એ નવપ્રવર્તન જોખમ/અનિશ્ચિતતા અને બજાર અપૂર્ણતા કારણે ઉદભવે છે.
2. નવપ્રવર્તનનો સિધ્ધાંત પ્રો.શુંમ્પીટર દ્વારા આપવામાં આવ્યો.
3. ક્લાર્કના મત અનુસાર નફો સ્થિર સમાજમાં જ ઉદભવે છે.
4. પ્રો.નાઈટના મતે બધા જ પ્રકારના જોખમોથી નફો ઉદભવે છે.
5. Risk Uncertainty and Profit પુસ્તકના લેખક પ્રો.નાઈટ છે.

★ તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો :

1. ખરું
2. ખરું
3. ખોટું
4. ખોટું
5. ખરું

★ સંદર્ભ :

- C. M. Gupta, Business Economics, R.S.B.A Publisher.
- એચ. કે. ત્રિવેદી, અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.
- H. L. Ahuja, Business Economics, S. Chand Publishing.
- H. L. Ahuja, Micro Economics, S. Chand Publishing.